

חיים חזן*

מוות נטול השראה

* פרופסור לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה חברתית באוניברסיטת תל-אביב, שותף פעיל במכון הרצוג לחקר ההזדקנות והזקנה. חוקר בתחומי מהלך החיים, זמן, תרבות ואספקטים אינטראקטיביים של זקנה, מוסדות, קהילה, לאומיות וזיכרון קולקטיבי.

מוות נטול השראה

חיים חזן

"כי קרבה הרעה מכל הרעות.
כי שטפה עד צואר ותעלע.
אליך שפתי האב נעות,
וקול האב לא ישמע.

[...]

את הישירי הביט בו. כי זו שעתו.
את אמרי לו כי רע וכי צר.
גם היום, בת, יוצא כל דבר מפשוטו,
אך למות, ולא למליצה".¹

"אבא ביקש שאביים את מותו.
מחזה חייו היה מונח לפני, ואני נהייתי צריכה לכיים את סופו.
מול מיטת חוליו, איבדתי את ההיבריס של האמן, אבדתי את המחאה שלי.
שתקתי".²

א.

דיבור על מוות ועל הפחד מפניו, כול שכן כתיבה שיש בה ייצוב, קיבוע והנצחה, מועדים למעוד אל תוך המלכודת הידועה מראש, זו המגוננת והמנחמת של הסוואות, עידונים ועיבודים תרבותיים-פסיכולוגיים. גם שיח על ריק ואיין, העדר והבל אינו אלא דרך אחרת לצקת משמעות במה שאינו ניתן ליציקה. הדברים הבאים אינם יוצאי-דופן להכללה זו. עיקרם הוא להוביל את הקורא אל עולמם של ההולכים למות כדי להאזין לקולות השותקים של העומדים על קו הקץ. זאת ועוד, אולי מתוך הרחש הזה יבקע רמז לחידה הצפונה בשתי המובאות שהוסמכו לעיל: "גם היום, בת, יוצא כול דבר מפשוטו, אך למוות ולא למליצה" ו - "מול מיטת חוליו איבדתי את ההיבריס של האמן, את המחאה שלי". שתי הבנות העומדות לנוכח מותו הקרב של האב הגווע ניצבות בפני מה שיצא מגדר הפשט, השגרה, החיים, אך הטיפול, תרתי-משמע, בו יכול להתגדר רק באותם מונחים, הליכים ומעשים עצמם. האמנות, אם זו "מליצה" או "מחזה" קורסת כחומת מגן בפני המוות, וההיבריס שעיקרו בשינוי ובתפנית של מחאה והתרסה, מקומו לא יכירו ביקום

1 נתן אלתרמן "קץ האב" שמחת עניים (1941).
2 אופירה הניג "לילה שלושה כלבים", לעיל בעמ' 12.

שאינו הפיך ואינו תקין. הכמיהה הנואשת לפואטיקה של המוות, לדרמטיזציה הרואית של שדה הקרב האחרון, להתמוגגות רומנטית של השקיעה ואליה הם כלים ריקים, שאינם יכולים להכיל את המוות כשלעצמו, כפשוטו. עם כך הנותרים בחיים, שמותם שלהם הוא מעבר לאופק קיומם, אינם מסוגלים להסכין. לו הסכינו, בלא שהצטיידו בעוד מועד בישועות ונחמות של השארות הנפש וגלגולי הגוף, היו מונעים מעצמם את המבט אל מה שנכון להם בעתיד, ועוד יותר מכך את המבט אל עצמיותם כנגד זו של האחרים. מכאן, שהחתיירה לסכל את ערעורו של המוות כפשוטו על עצם הקיום דורשת אמצעי מיסוך והמרה, שיהפכו את המוות להוויה נחוית, לממשות מוחשת, לנשא של ערכים ויחסים ולנושא למשא ומתן אישי וחברתי. בלא כול אלה לא תוכל הפואטיקה של המוות, מתן צורה וסגנון לנוכחותו להירתם לפוליטיקה של המוות, לשימוש בו על מנת לתת כוח למשמעות.

עיצובם של גילוייו הנחווים של המוות כסוכני זיכרון הוא מסמניו המובהקים של הקשר הגורדי בין הפואטיקה לפוליטיקה של המוות: חלל-זמן המחולל טרנספורמציה של זיכרונות עבר נבחרים ומועדפים, לעתים מקודשים, לאמירות ופעולות של מחויבות וגיוס לעבר עתיד נשאף כלשהו. הרצון והצורך בהנצחה לעולם יהיו כרוכים, אם כן, בהתמודדות עם זהות, משמעות, שייכות ותקווה. כלומר עם אמונות ונאמנויות העשויות להיות משוקעות באופניו המגוונים של המעשה האמנותי והאומנותי. ומכיוון שבכול מעשה אמנות טמון זרע של אי-נאמנות, מרד, ספק או חידוש, הרי שאף האמנות הלפונה במוות מעניקה לו תכונות של חי הנושא את עצמו, של זיכרון מתפתח ומתחדש. זוהי הזדמנות למוות להביס את עצמו, להתחזות לחי ולתת טעם ופשר למותם המתקרב של החיים הנוסכים בו חיות. כך הופכים, גופות משומרות, מנהגי קבורה, חפצי קבורה, קברים, ארונות, תמונות, צילומים, צלמיות, פסלים, מסכות מוות, אנדרטאות ספרי מתיים, קודקסים של מצוות ונהלים, ספרות ושירה ושאר עקבות לסימנים נקרופיליים בשפת המוות של התרבות המסרבת להיפרד ללא שוב ממתיה. המת-החי הבדיוני-דמוני אינו רוח רפאים, או חזיון תעתועים גרידא, אלא עובדה חברתית, עוכרת שלווה או נוראת הוד, המתכחשת בעצם הימצאותה בקרבנו לעובדת מותנו.

2.

דא עקא, שבעולם מחולן ונזיל המפנה עורף לקיבעונות סמליים, וחומק מגרעינים קשיחים של אמתות נחרצות, אין למסכות המוות הללו במה להעלאת מחזה המוות המדומה, מערכה לפני אחרונה שבזכותה הן עדיין משתתפות במשחק החיים. נהפוך הוא, רק הפלירטוט עם המוות, רפרוף הנגיעה בו, תעתועי הקרבה-מרחק ממנו מעידים על אפשרות קיומו של הסוף המוחלט, סוף שבאופן פרדוקסלי אולי הוא אף תמצית ואף האלהת החיים החברתיים שקדמו לו. שביתת רעב, אנורקסיה, נטילת סיכוני חיים עד להקרבה עצמית והתאבדות בעקבות מה שנתפס כבוגדנות חברתית הם אך ביטויים ספורים לזיקות של לכידות או של התנתקות בין אדם לתרבותו, זיקות שבכול מקרה מעידות על התלות ההדדית בין השניים. אלה שכפרו בתלות זו, או שהודרו ממנה ידונים למוות נטול ערך תרבותי, כזה המתוחם ומתרחש במובלעות חוץ-תרבותיות

רחוקות מן העין הציבורית המיועדות להכילו בלי שהוא עצמו יותיר חותם של זיכרון. להיפך, מאמצים נעשים כדי לטהר את תקופת חייו האחרונה של החולה הנוטה למות, בדרך כלל במוסד המוקצה לכך, משרידי האנומליה הבזותית שבין מוות לחיים, בין גוף לגופה ובין נשמה לנשימה. חייו החשופים של האדם טרם מותו המנוול מופרדים מחייו החברתיים עוד לפני כניסתו לשטח ההפקר וההפקרה של קיום ותו לא. יותר מששניות זו בין חיים לקיום מעידה על נתק בין גוף לנפש, היא מותחת קו קטגורי חד בין האנושי לחייתי שבאדם. בשם שמירה על 'קדושת החיים', המאריכה את משכם עד כלות, מתבצעת פעילות טיפולית-ניהולית מרוכזת ועתירת משאבים על מנת לתחזק בעלי חיים, המוחזקים, בעל כורחם וכנראה שלא בטובתם, כבני אדם, וזאת כדי שעצם האפשרות שהגבול בין השניים ייפרץ ויתמוטט תגיע לפתחנו.

לו הייתה חידת הספינקס נחודה בימינו, הרי שעשוי היה להתווסף לשלושת מצבי היציבה של בעל החיים הזוחל על ארבעותיו, ניצב על שתיים ומדדה על שלוש מצב רביעי של שכיבת היצור החידתי על גחונו. אלא שלא רק החייתי אורב לפתחו של האנושי ותובע הגנות ומסננות משפטיות, אתיות ותרבותיות מפניו. את האנושי מפקיעה מן ההולך אל מותו הטכנולוגיה הרפואית ההופכת את גופו לתת-מערכת בתוך מכונה מרובת צינורות, משאבות, בוכנות, שסתומים ותוכנות, מכונה הממחזרת את נזליו ומוסיפה עליהם חומרים, מנטרת את הליכיו, מפקחת על פעולותיו ומשמשת לו כממלאת מקום. בין החיה למכונה נברא אדם חדש שהוצא מכלל התרבות ואל המנוחה הנכונה לו עדיין לא הגיע. עבור יקריו העומדים על משמרתו זוהי נוכחות בלתי נסבלת, שהתגובות אליה עלולות להשתרע מניכור, בריחה והכחשה, דרך דרמטיזציה הרואית של מה שנראה בעיניהם כמאבק גבורה של הגוסס עד נשימתו האחרונה, ועד לניסיון לשים קץ לסבל על ידי סיוע בהחשת המוות. בין שלוש ההכרעות הללו, רק השנייה, זו של האדרת המיתה והמוות עשויה להתפרנס מאמנות ולפרנס אותה. שתי האחרות מחייבות יחס שקול, ענייני ומעשי. ההתעלמות היא התכנסות מרוכזת לחיק השגרה הלא דרמטית של היומיום נטול ההילה או האימה, ואילו ההתערבות והמעורבות בסיוע למוות דורשים נקיטת צעדים ונטילת סיכונים מחושבים וזהירים. זהו אזור דמדומים תרבותי, שהפנייה לפילוסופיה, לדת, לאתיקה ולמשפט אמורים לסייע בפיזור הערפל האופף אותו.

ג.

למעשה, הן ההתעלמות והן ההתערבות מקורן אחד: העמידה חסרת הישע אל מול אנושות מסופקת; עמידה הטוענת ליחס מופגן של אנושיות בתנאים של אשפת חיצים תרבותית ריקה. מצבו של האדם הדועך, זה המאבד את צלמו ואת מקומו עד לבלי הכר, הוא פרי הבאושים של הפער בין פיתוחן המואץ של טכנולוגיות תחזוקה רפואיות לבין גיבוי תרבותי-מוסרי הנשרך אחריהן ואינו מדביק את קצב הופעתן והפעלתן. אלא שלנוכח כוחות-על מצמיתים אלה עומד אין-אונים בן משפחה, שאינו יודע את נפשו מצער וממבוכה, ואף על פי כן הוא מבקש למצוא את דרכו בעולם התווה אליו נקלע. אחת הדרכים הללו מסומנת ומזומנת עבורו על ידי האפשרות

השנייה אותה העלינו, זו המאדירה את הגווע למרות ואולי עקב מותו הקרב. מכיוון שהאדרת ההולך אל מותו איננה אלא השתקפות אימת המוות של החיים, שכשלעצמה היא נגזרת של הרצון שלא לעמוד בפני כיליונם שלהם. פחד מוות זה והרצון חסר התוחלת לעצור את הזמן על מנת לשכנע מושלך על רצונו כביכול של הגוסס להעמיד את הזמן מלכת. לשם כך שבים ומקימים לתחיה את ההולך למוות טרם היותו שכיב מרע על מנת להפוך את חייו הקודמים ממהלך למעגל, ממדרון של הידרדרות אלי קץ למחזור אורובורוסי שאין לו התחלה ולא סוף. ההפצרה והציפייה המופנות כלפי אנשים בערוב ימיהם לגלול את סיפור חייהם לצד ההנחה שנוח להם להתרפק על עברם ולשקוע בזיכרונות כדי להעבירם לדורות הבאים, או על מנת להשלים סיפורי חיים הממתינים לסוף ראוי, היא ראייה למניעיהם של המאיצים בשימור ושחזור חיי הנוטים למוות, כאילו דלגו על שעת מותם, שבו לימיהם הטובים, ובכך חברו לדורות הבאים כמו גם לדורות הקודמים.

זוהי התכחשות למוות, שתחילתה בסיפורי עם ובמיתוסים משוללי כרונולוגיה היסטורית, המשכה בספרי זיכרונות וזיכרון האמורים לחקוק את חיי המתים על לוחות הזיכרון של החיים וסופה, לעת עתה, הוא במחקרים ההולכים ומתרבים על זקנים הנשאלים, מצוות חוקרים מלומדה, על השתלשלות 'סיפור' חייהם, על הקשר המוכרח בין פרקיו, ועל הלקחים שאפשר להפיק ולהנחיל ממנו. הנחת ההמשכיות הרציפה, שלא לומר הסיבתית, המובילה את מהלך החיים כמו גם את מעשה סיפורם מדריכה את תפיסת העולם של עוצרי ואוצרי הזמן המסרבים להכיר באפשרות שברירותו, חלקיקיותו, חמקמקותו ושרירותיותו הקשר בין יחידותיו. כאשר אפשרות כזו יוצאת מן הכוח התיאורטי-ספרותי-פילוסופי אל הפועל של דבריהם ומעשיהם של אלה שקרבתו של קו הקץ אליהם מערערת ומחדשת את בנין הזמן של חייהם, הרי שנקודת העיוורון המחקרית המסרבת להכיר בחלופת זמן כזו מונעת מראש את תיעודו והבנתו.

ואכן קל להשתמט מהתמודדות עם עולם זמן אחר, שאינו נענה לכללי הקצב והרצף של הזמן השגור, וזאת משום שקולותיהם של המצויים בו, רפים מכדי להישמע, מושתקים בכוח או לא נקלטים באוזן שאינה כרויה להם. חולים סופניים שאנחות הכאב והסבל שלהם כובשות את קולותיהם אינם כשרים דיים לעדות על הזמן האחר, משום שהתקשורת בינם לבין הסועדים אותם מכוונת להקלת ייסוריהם, ובדרך כלל לא להעלאת הגיגים על עצמם ועל העולם. עם זאת, ההתרכזות הממוקדת בעבודת ההווה של שיכור הדאבה היא מסמנניו המובהקים והמועצמים של הזמן המתכווץ לכאן ולעכשיו המידיים. אלא שמתחת למצלול המכאוב חבוי קולו האחר, הצלול, לעתים רהוט, של הזמן הקיומי המוקפא חשוך העבר ומשולל העתיד. כדי להאזין לו יש להניח לאלה המודעים למקומם על הישורת האחרונה של חייהם להשמיע את קולם ללא כחל ושרק של פרשנות ותרגום הבאים לכסות על השפה כהווייתה. נציגים כאלה של לשון ההווה עשויים לבוא מקרב אלה המכונים זקנים. לא אלה ביניהם הרתוקים למיטות חוליים האחרון, אלה שדעתם נסתתרה ודיבורם מלעלע, אלא דווקא צלולי מחשבה וששיחם נהיר.

7.

מהי תיבת התהודה המאפשרת השמעת קולות אלה? האגדה המדרשית מספרת על העיר לוז, עיר ייצור התכלת שאינה דוהה לעולם, שלא ניתנה בה רשות למלאך המוות לעבור, ומשקצה נפשם של זקניה בחייהם יצאו אל מחוץ לחומה ומתו,³ או, כפי שמוסיף יצחק לאור בשירו: "לוז": "אבל בספר עתיק אחר קראתי על לוז' הזקנים שבה, מה עושין להם? כיוון שהם זקנים הרבה, מוציאים אותם חוץ לחומה והם מתים".⁴ שני פניה של הדרת הזקנים המופיעים בסיפור המקורי ובסיפא של לאור - הגלות מרצון וההגליה מכורח - הם אף פני היאנוס של היחס לזקנה בחברת שפע: שיח זכויות ליברלי-הומאני מחד גיסא ושיח של דחיה והרחקה מאידך גיסא, כאשר שניהם מתכנסים לאותו מקום תרבותי של הוצאת האדם הזקן אל מחוץ לגבולות התרבות. עיר הנצח לוז אינה אלא משל לחברה עוצרת זמן המקדשת את עלומיה ונסה מפני הזקנה והמוות אל ערי מקלט צרכניות של שימור וטיפוח הגוף על שלל פולחניו. תושביהן הזקנים של ערים אלה, אם אינם מורחקים לכלובי זהב של תעשיית 'הדיור המוגן' למיניה ולבתי אבות, מוסדות סיעודיים ומחלקות גריאטריות, הרי שהם נותרים שקופים. זוהי שקיפות מהסכמה ותוך שיתוף פעולה של רבים מהזקנים המתכחשים לסימני זקנתם, הנראים בעיניהם כמסכה של ציפיות חברתיות שעליהם לעטות בעל כורחם. הם אכן יעשו ככול יכולתם כדי למתוח את פני גיל הביניים דרכו הם מבקשים מעצמם ומאחרים להביט אל מקומם הרצוי במהלך החיים: הבין לבין.

לעומת זאת, אותם זקנים, שהתנערו מאשליית השייכות הכוזבת למקום שאינו שלהם, נוהגים במקומם החברתי הזקנתי כמרחב נטול מוסרות, חף מציוויים חברתיים ונקי מחובות והתחייבויות חברתיות. זהו מורטוריום מאונס ההופך לבחירה ברוכה של חופש מכבלי המוסכמות ומן הערכים התומכים בהן. שפת המורטוריום היא ביטוי לחירות חדשה זו. זוהי לשון משוחררת ממליצות שדופות, רוויית פיכחון וציניות, ושאינה מציינת בהכרח לכללי הזמנים, הגופים וההטיות. כך שמה שעלול להישמע לאוזן החרשת לקולות הזקנה כגבב עילג של מבולבלי דעת, אינו אלא צורת תקשורת ייחודית המיועדת למביני דבר מבין הזקנים האחרים החולקים ומחוללים את אותו מרחב מורטוריום. זר לא יבין זאת, ובקלות הוא עלול לפרש מלל תימהוני מעין זה כסימפטום פתולוגי או כעדות להיבריס מכון משפיל ומתגרה של זקנים מרירים שאין להם מה להפסיד. שתי דרכי הבנה אלו לא רק שהן מחמיצות את מהות הזקנה כמצב אנושי מובחן, אלא הן אף נדבך נוסף ביחס האדנותי, זלזלני ומדיר השורר בחברה כלפי נשאים של אחרות מוחלטת, כזו שהיא מעבר לביות, היפוך וריסון.

לצד הזקנה שהמזוהים עמה עומדים לפני מצב בלתי הפיך של מוות צפוי וידוע, מעטות מאוד הן הקטגוריות האנושיות שדין נגזר ללא שוב. חולים הנחשבים סופניים הם רק אלה שאין תקווה להארכת חייהם מעבר לשישה חודשים, ואוכלוסיות כמו היהודים בעיני הנאצים שכיליונם ההכרחי היה לכאורה ללא פשרות הן שתי דוגמאות

3 בראשית רבה, סט, ח.

4 יצחק לאור "תכלת" הארץ 22.9.2015 <http://www.haaretz.co.il/literature/poetry/premium-1.2736543>

לא שכיחות להגדרה ולסימון קטגוריים של אחרות מוחלטת, שגורלה המיועד מרחיק מעליה כול מי שאינו נחשב שותף לגורל זה. הסרת הלבוש התרבותי מעל ההולכים למות נושאת משמעות כפולה: נטישה לאנחות, תרתי משמע, המצמצמת את התקשורת עם לצרכים ומצוקות, ובעטייה של התמקדות זו אדישות לתרבות המוות הפנימית הרוחשת בין אנשי הסף. אנתרופולוגים שבקשו לפענח את סודם של טכסי מעבר, האחראים לתמורה מהירה ודרמטית בזהותם של הנוטלים בהם חלק, עמדו על כך שבעיבורו של הטכס, בין ההתפשטות מסימני הזהות הקודמת לקבלת גינוניה וסמליה של החדשה הם נדמים לאנושות גולמית, למתים חברתיים עירומים מלבוש ונטולי דיבור.⁵ כך גם בני המוות העומדים על סף שהוא סוף, ללא המשך וללא עתיד. שפת הווה היא אמנם פריעת לוח הזמנים של הלשון, אך אין היא בחזקת חתירה תחת הסדר הכרונולוגי או ביטולו של הרצף ההיסטורי. אין בשפה זו משום חזון, פריצת גבולות או המרת הזמן הקווי במעגלי. מכאן שאין כאן היבריס, אלא ייצוג ליטרלי, נאמן ומדויק של תנאי הקיום המידיים והחד-פעמיים המתחמים את טריטוריית המחיה של בני המוות.

ה.

כיצד, אם כן, ניתן ללמוד על טיבה של שפה זו? האנתרופולוגיה מציעה שיטת התבוננות וקשב האמורה לקרב את עולמו של האחר תוך הקרבת הסובייקט שבו על מזבח האובייקט הנחקר שהוא מועד להיות. בהעדר דרך אינטימית יותר להכלה דיאלוגית של הזקן השרוי במרחב תרבותי שהוא מחוץ לתחום לאנשי הזמן האלמותי, לא נותר לאנתרופולוג המתיימר לפלוש לעולמם של זקנים אלא לבצע היבריס ולבאר את דברי הנחקר כאילו היה בחזקת 'אתה' בובריאני ולא בתורת 'לז' מאותו בית מדרש.⁶ ברוך, שהכרה ביקורתית זו בכשל היוורה האנתרופולוגית יפה אף לשדות מחקר אחרים, אך יש לה משנה תוקף, כאשר נדרשים אנו להבנתו של סוג של חוויה-תודעה שמקומו לא יכירנו במחוזות החפץ השגורים של האנתרופולוג, או לעניין זה, של כול מי שחיו לא השיקו למעגל המתכנס אל המוות. ואכן, העדר היכולת לחלוק חוויה או תודעה עם אלה המתקיימים במרחב/זמן שונה תובע זן קשב, שאינו מבוסס על שפה משותפת, אלא דווקא על ההבדלים בין השפות. זו אינה אנתרופולוגיה של מקור ותרגום, כמקובל, אלא של התהום הפעורה בין השניים. הגשר היחידי העשוי להעביר משהו מעולם הגוועים לעולם החיים הוא המכנה המשותף הקיומי-בסיסי ביותר של היות שני העולמות אנושיים, במהותם. כלומר, זו תהיה הצצה אל מעבר לפרגודים התרבותיים המכסים על השטח האפור המפריד בין האנושי לחייתי. כך, למשל צרכי הגוף ופעולותיו, מבעים של מגע ומחווה, תחושות של כאב, רידוד של יחסים חברתיים והקהיה של רגשות הם רק חלק מנקודות הקשר שמעבר למילה ולמלל. השילוב בין חיבורים תת-תרבותיים אלה לבין המודעות לפערים הבין-תרבותיים עשוי ליצור ערוץ שמע לקולות הבאים משם.

5 ספרות אנתרופולוגית, למשל בספרו של Victor Turner, THE RITUAL PROCESS: STRUCTURE AND ANTI-STRUCTURE (1969), מתארת את עיבורו של טקס המעבר כמצב קיומי א-חברתי, שהמועמד לשינוי זהות הופך באמצעותו לחומר גלם אנושי טרם כניסתו למעמדו החדש. העירום הפיזי המציין את הערטול התרבותי הוא מסמנניו של טקס זה.
6 מרדכי מרטין בובר **אני ואתה** (אהרון פלשמן מתרגם, 2013).

חמש נגיעות כאלה בקרבה למוות בקרב זקנים יושמעו כצלילים אתנוגרפיים שיהדהדו אפשרות מגע כזו. כול המקרים הם פרי מחקרים על זקנים, המודעים למוותם הקרב, מדברים עליו כלאחר יד, ושקועים מבלי משים בהתחפרות בשוחת זמן קבועה או ארעית במקום זמנם החולף עובר. סמיכות המקרים היא מקרית, ואין ביניהם קשר תרבותי-הקשרי לכד מן העובדה הלא מקרית שכולם הם מעוללות מחקר⁷. כאמור, הזקנים שקובעו תחת העדשה האנתרופולוגית היו, רובם ככולם, צלולי דעת ובהירי דיבור, ויותר משניסחו במשפטים הנחשבים סדורים את תבנית עולמם הם עשו זאת על ידי ויתור על הטיח הנדוש המאפיין את הציפיות משיח היוצא ידי חובת תקשורת, אך לכדי קשר אינו מגיע, סוג שיח רווח עם זקנים. התוצאה של סרבנות תקשורת זו עלולה להתפרש כעוד אות לרפיסות דעתם ולרפיון אחיזתם במציאות של זקנים. למעשה, זוהי דרך להתבדלות מרצון, שהפסד הדיאלוג עם העולם הסובב יוצא בשכר חירות הביטוי והמעשה, ובעיקר כחופש לכחור בני שיח או לדחותם. לכן, מה שנראה למתבונן מן החוץ כהזדמנות אחרונה למרד בחברה, הוא כנראה דווקא עמידה בפיתוי למרוד. מרד הוא סימן לאכפתיות, למעורבות, לשאיפה לשינוי ואף למהפכה. כול אלה נעדרים מהעמידה נוכח הגולל האמור עוד מעט-קט להיסתם עליהם. אך לא רק היבריס ניכר כאו בהעדרו, גם לשפת הדימויים, המטפורות והייצוגים כמעט לא היה מקום. כפי שיתחוויר מן התיאורים הקצרצרים הבאים, עולמם של הזקנים שהונגש על ידם למחקר היה ישיה, ענייני ונקי מהתחכמויות, עולם ללא מימזיס וכמובן ללא דיגסיס, ללא חיקוי וללא מספר.

1.

המרחב הראשון היה של חברי מרכז יום לזקנים יהודיים ברובע עוני של לונדון. הזקנים במקום פיתחו בלא כוונת מכוון ומן הסתם ללא מצע אידיאולוגי, מערכת של עזרה לא הדדית שנבנתה על שוויוניות בשימוש לפי הצורך במאגר משותף של משאבים הזמינים לכול על פי צדק חלוקתי קיבוצי של מכול אחד לפי יכולתו ולכול אחד לפי צרכיו. מכיוון שהשיקולים לחלוקה ההוגנת של טובין ושירותים לא היה תלוי ביחסי תן וקח המבוססים על השקעה מן העבר ועל תכנון לעתיד, נוצרה במקום פרקטיקה של ניהול זמן שעיקרו עגינה מתמדת בכאן ובעכשיו של חיי המרכז. ספיחים לכך היו סירובם של החברים לקחת חלק באירועי נוסטלגיה שארגנה עבורם הנהלת המרכז והימנעותם לאזכר בכול דרך את ההולכים לעולמם או אף את אלה שעברו לטיפול מוסדי. אלה היו כלא היו בתוך בועת הזמן של חיי המרכז.

המרחב השני התפרס בבית אבות ישראלי, שהדיירים בו, בדומה לחברי מרכז היום הלונדוני, התמסרו לעבודת ההווה. זאת הם עשו על ידי התעלמות שיטתית מאותם דיירים שמצבם התפקודי הדרדר עד כדי הצורך להעברתם למוסד סיעודי. אותם דיירים שהחלו את הנפילה בדרך המוות, ניסו מצדם וככול יכולתם, להעמיד פנים שתפקודם כשורה, אך חבריהם למוסד לא רק שלא הכירו בכך, אלא ארבו

7 המרחב הראשון מתואר בספר Haim Hazan, The Limbo People (1980); המרחב השני מתואר בספר Haim Hazan, From First Principles (1996); המרחב השלישי מתואר בספר Haim Hazan, Managing Change in Old Age (1992); המרחב הרביעי מתואר בספר חזן ודניאל מונטרסקו עיר בין ערביים (2011); המרחב החמישי מתואר בספר Haim Hazan, Against Hybridity (2015).

להם לחשפם, ואף הצמידו להם כינויים של לא אדם, חיות וחפצים כדי להצדיק את השלכתם מן המוסד.

המרחב השלישי הכיל זקנים תושבי קיימברידג' באנגליה, שהסתופפו בצלו של ארגון שהם עצמם הקימו בשם: 'האוניברסיטה לגיל השלישי'. תחת כנפיה של יוזמה זו התכנסו כחמש מאות אישה ואיש, כולם לאחר פרישה ורובם בריאים יחסית בגוף ובנפש, כדי ללמוד האחד מחברו בקבוצות נושא, לחגוג אירועים וחגים ולצאת יחדיו לסטורים וטיולים. מכיוון שהמצטרפים לחוג הלומדים היו ברובם בעלי מקצועות חופשיים, משכילים ומקושרים למעמדות הגבוהים הם הקפידו על נימוסים והליכות היאים למקומם החברתי כמו גם על שפה עילית תואמת עשירה, רהוטה ומדויקת. במפגשים ביניהם נהגו לשוחח על הוויות העולם ועל ענייני היום. בשיחות אלה בלט בהיעדרו סדר דברים כרונולוגי, כאשר זמנים התערבו זה בזה והעולם העתיק, למשל, הוזכר בנשימה אחת עם קורות העתים המודרניות. המיתוס הועדף על פני ההיסטוריה, וההבדלים המעמדיים נדחקו מפני המשותף לבני אדם באשר הם. גם בקרבם לא הייתה למוות ממשלה, ולא רק שלא הוזכרו המתים, אלא שכאשר במסיבת חג המולד מת אחד החוגגים, הוסתרה גופתו עד שוך החגיגה.

המרחב הרביעי היה של יהודים וערבים זקנים ביפו, שתוך כדי היענותם לשוחח על תולדות העיר ועל מקומה בחייהם פרשו, כול אחד לגרסתו, משנה לא מפורשת ולא סדורה של העדפת הפוליטיקה של הקיום על פני הפוליטיקה של הזהויות. העיר המעורבת צמחה על קרקע של סכסוך לאומי מדמם ונמשך, שאפשר היה לצפות שזיכרונם ארוך השנים של תושביה הזקנים ישמר וילבה. ההפך קרה. לא זו בלבד שרוב הזקנים ציינו את בוגדנות הלאום אליו השתייכו, אלא שעבורם הרשתות החברתיות המשותפות לזקנים יהודים וערבים נחשבו למקור לא אכזב של תמיכה וערובה להישרדות יומיומית. על אף ההבדלים הביוגרפיים, המגדריים, המעמדיים והתרבותיים בין הזקנים, ההתנערות הלא מתרפקת מן העבר לצד ההיאספות אל ההווה ובעיותיו הקיומיות, היו נחלת כולם. הזקן שבהם, ערבי ערירי כבן מאה, הצהיר על שווין נפש לגבי הפוליטיקה באומרו: "אין לנו עניין [...] אנחנו מחפשים רק כיכר לחם לאכול וזהו". גם הוא, כזקני קיימברידג' השבעים והמרופדים, מערוב בין זמנים היסטוריים, מפגין

אדישות רגשית כלפי אבדניו האישיים, מנוכר לגורל עמו, ומתאר את קורות חייו כתפוזרת מפורדת של אירועים חסרי רצף וסיבתיות. המזדן המרופט עליו היה שרוע על מפתן ביתו, וממנו היה בוהה על סביבותיו, לא היה מרכז עולמו אלא עולמו כולו, מקום שאינו מקום בזמן שאינו זמן.

המרחב החמישי מבוסס על ראיונות שנערכו עם זקנים מופלגים, שנמנו על מדגם מייצג של אוכלוסיית הזקנים היהודית בישראל. רוב המראיינים נענו לבקשת המראיינים לספר על חייהם, אם כי עשו זאת כדיווח ענייני ויבש, לא מעורב רגשית, כאילו דיברו

על חייהם של אחרים. ברבים ממפגשי המחקר צצו על רקע זה קשיי הבנה והשלמה של המראיינים עם סיפור שאינו סיפור, ועם הנתק בין הנאמר לנחוה. מצוקות דיאלוגיות אלה אך גברו באותם מקרים בהם הכריזו מראיינים על כי קצו בחייהם, אם משום שאין בהם טעם ואם מכיוון שכשל כוח הסבל של מכאוביהם. אנשים אלה נהגו כמי שנכפה עליהם הר כגיגית, והריאיון הוא למשא ולזרא עליהם. התוצאה הייתה תשובות לשאלות שלא נשאלו, סירוב להתייחס לנושאי המחקר המוצהרים תוך דיבור קטוע, אפוריזמי משהו וללא מבנה סיפורי מקובל המציע רצף עלילתי. תסכולם של המראיינים לנוכח מפח התקשורת הזה היה בעיניהם לא רק כישלון מקצועי, אלא כזה שאינו ניתן לתירוץ במצבם המנטלי של המראיינים, שכן כולם הועמדו למבחנים ששללו אפשרות כזו.

התהום המפרידה בין עולמם המפורר והמפורק לתלפיות של המראיינים, עולם חסר תכלית ותוחלת לבין עולמם מכוון המטרה והערך לעתיד של המראיינים היא אף המפתח והפתח להכרה בכשל המובנה המונע הבנה דיאלוגית בין שני העולמות. עצם הצגת אי הבנה זו כפועל יוצא של התנגשות בין שני עולמות אנושיים סותרים כופרת במושכלות הראשונות של תרבות המערב הרואה בהתפתחות הטלאולוגית של חיי אדם דרך מלך לפרשנותם. בהעדר טלוס אליו יש לחתור ואותו שומה על האדם המודרני להשיג אין מקום למרד ולהיבריס, אין טעם בהבדל הסרק בין מוקדם למאוחר, אין צבירה של זיכרונות כשם שאין כוונות ותוכניות לעתיד, הייצוג המטפורי מאבד את תוקפו ואת שימושיו ואין משמעות למשמעות. זוהי תמונת ראי לעולם המוכר, כאשר העמידה נוכח השתקפות הפוכה זו, לבד מטירוף המערכות, שלא לומר טירוף הדעת, העלול לבוא בעקבותיה, היא משל ללא נמשל, מסמן ללא מסומן. בין הדמות לראי שאינו מכיר אותה ובה נפער חלל, ריק שהוא אולי מחוללו של פחד המוות, שאין כנגדו כלום להתלות בו. בתוך לא כלום זה לא תיתכן יצירה, או השראה לה. המראה השחורה של מות האחר היא לפיכך נטולת השראה מעיקרה, והפוליטי אם לא האנושי הם ממנה והלאה.